

Увод у теоријско дело Николе Милошевића Покушаји систематизације Милошевићевих области истраживања

есеј и критика

Дело Николе Милошевића је, неоспорно, од прворазредног значаја у српској науци о књижевности и, будући да је то дело завршено, у њеној историји. Иако завршено, не може се рећи да је и заокружено. С обзиром на расутост тог дела у небројеним публикацијама, чини се, имајући у виду његов несамерљиви опсег који броји око најмање осам стотина забележених референтних јединица, да је и сама идеја прикупљања целокупне грађе и њеног обједињавања у сабрана дела Николе Милошевића неостварива.

Наравно, то није ни потребно да би се о делу Николе Милошевића на ваљан начин говорило: корпус његових књига објављених за живота и постхумно представља стожер тог дела. Оно, притом, није монолитно, већ унутар себе диференцирано, што одговара и духу његове теоријске мисли, обједињене под појмом *филозофија диференције*. Управо та диференцијација која постоји унутар Милошевићеве теоријске мисли, односно њеног вишедеценијског узраста, осетљива на нијансе и разлике, опире се сваком покушају коначне систематизације његовог дела. Ипак, такви покушаји, ма колико се испостављали узалудним, могу бити од помоћи читаоцима и истраживачима нареченог дела, не би ли се, попут Бодлеровог човека у шуми симбола, у њему разабрали.

Јер, чак и кад сенаведе саморазумљив исказ да је Милошевићево дело књижевнотеоријског карактера, то не значи да је тиме све речено. Најмање то да је оно искључиво таквог карактера. Будући да је широка и разуђена област његових истраживања, и да обухвата различите науке и дисциплине, исправније је указати на две доминантне области које одређују карактер тог дела: књижевност и филозофију. Заправо, оно између те две области осцилира – о чему, између осталог, сведочи и наслов књиге *Негде на граници филозофије и литературе* (2009) Мила Ломпара, посвећене књижевној херменеутици Николе Милошевића. Другим речима, књижевнотеоријско дело Николе Милошевића је граничног карактера, јер је истовремено и филозофско.

Али, кад би се издвојила димензија која претеже, која је наглашенија, била би то ипак филозофија, односно теорија у ширем смислу речи. Уосталом, кад год је имао прилику, и сам Милошевић није пропуштао да истакне да је по свом позиву превасходно филозоф. Стога је карактер његовог дела, прецизније речено, филозофско-књижевнотеоријски.

Ако је судити према акцентима који су посредни, онда се Милошевићево стваралаштво – на предлог Илије Марића – условно може поделити на две велике области: прву, која обухвата књижевнотеоријске рефлексије и књижевнокритичке анализе, и другу, која обухвата филозофска истраживања – почев од краја седамдесетих година 20. века, тачније од књиге *Шта Лукач дугује Ничеу* (1979), па све до краја Милошевићева живота (Марић 2009: 132). Да филозофија маркира карактер Милошевићевог дела, потврђује не само неједнак временски распоред којим су обухваћена интересовања за наречене области, а који омеђује књига о Лукачу, већ и податак да је, гледано кроз призму квантитета, Никола Милошевић након те књиге објавио много више нових наслова него пре ње.

Иако је таквом начелном поделом олакшано кретање кроз дело Николе Милошевића, њом се ипак пренебрегава гранични карактер тог дела, с нагласцима на књижевности или филозофији који временом претежу или слабе. Њом се, такође, не решава ни проблем жанровске припадности Милошевићевих књига. На пример, *Антрополошки есеји* (1964), који наводно припадају првој области, јесу и књижевнотеоријског, али и филозофског, и антрополошког, и психолошког, па чак и књижевног карактера: та књига је нуклеус или “ембрион из кога је непрекидно клијало обимно и жанровски [хибридно и] разнолико [Милошевићево] дело” (Марић 2009: 120). Из ње се, захваљујући жанровској поливалентности, указују различити правци Милошевићевих потоњих истраживања – од којих су неки магистрални, а неки споредни. Како је, стога, *интердисциплинарност* пратеће место Милошевићевог опуса, сваки покушај његовог унутрашњег разлучивања унапред је осуђен на неуспех – или је само делимично исправан.

Такође, кад је реч о композицији Милошевићевих књига, онда су *Антрополошки есеји* и у том контексту парадигматични. У тој књизи уочљив је структурни манир присутан и у наредним књигама: есеј који је последњи по редоследу је специфични *summa summarum* претходних есеја, јер се у њему изнова проблематизују и проширују све раније назначене теоријске поставке: тако, на пример, у *Антрополошким есејима* круну свих претходних текстова чини “Теоријски осврт на антрополошке есеје”, док је у *Негативном јунаку* (1965) посредни “Завршни запис о парадоксу негативног јунака”, и тако даље.

Посматрано у контексту тематске динамике, Милошевићева теоријска мисао креће се од (тумачења) текста ка (онтолошком и историографском тумачењу) стварности, односно ка тумачењу стварних (историјских) догађаја и личности. На основу таквог увида предложена је, у Ломпаровом тумачењу, и дводелна *херменеутичка* систематизација Милошевићевог дела: 1) на “херменеутику текста”, остварену “у првим деценијама рада”, у којој је стављан “смисаони нагласак на проблематику текста”, на противречности у филозофској и уметничкој структури, и 2)

на “херменеутику догађаја”, остварену “у потоњим деценијама”, када је Милошевић “све више пажње” посвећивао “значајним историјским околностима и личностима”, односно “превидима и занемаривањима лако уочљивих и општепознатих историјских евиденција” (Ломпар 2009: 155). Херменеутици догађаја припада и личносна, егзистенцијална херменеутика, остварена у херменеутичким портретима, попут, према Ломпару, узоритог портрета Јана Палаха у студији “Јан Палах *sub specie aeternitatis*”.

На сличан начин Милошевићева херменеутичка истраживања сумирао је и Јован Попов, с тим да је код њега на делу, за разлику од Ломпарове, трострука, но недовољно прецизна подела: тако је он истакао да би се “Милошевићеве вишеструке интелектуалне преокупације и методолошка упоришта” могли свести “на три чворишне тачке или херменеутичка језгра: књижевно-филозофско, психолошки-антрополошко и идеолошки-политичко” (Попов 2010: 445), с тим да прво и треће језгро више припадају “интелектуалним преокупацијама”, док се средишње у њих подједнако претапа, те заправо представља, у условном смислу, “методолошко упориште” или перспективу из које би се те преокупације тумачиле.

Без обзира на то, указивање на херменеутичка језгра у делу Николе Милошевића, какво је предложио Јован Попов, значајно је јер отвара простор *дисциплинарној* систематизацији Милошевићеве теоријске мисли. Наравно, и таква је систематизација условна, будући да је Милошевићева теоријска мисао, практично испољена, свагда била интердисциплинарна. Ипак, као кључне дисциплине које премрежују *magnit opus* о коме је реч, могу се, из пера Илије Марића, навести следеће: епистемологија, филозофска антропологија и аксиологија, а њима ваља придодати онтологију (подједнако и текста и стварности) и историозофију (Марић 2009: 125).¹

На основу летимичног прегледа ових области интересовања, није далеко од истине похвала да се у Николи Милошевићу – према речима Радована Биговића – оваплотио “ренесансни тип универзалног интелектуалца” (Биговић 1995: 214). Јер, за разлику од многих еклектичких “мислилаца”, ретки су духови који се суверено могу керати сваком облашћу која их привуче. У вези

есеј и критика

¹ С Марићевом поделом по дисциплинама и областима истраживања, делимично је у сагласју каталогски избор средишњих проблема које је код Милошевића уочио Јован Пејчић: “1. Природа литерарних уметничких дела [онтологија текста]; 2. Порекло и видови односа између уметности и стварности и, с тим, утврђивање степена зависности књижевних чињеница од друштвених фактора [онтологија текста и епистемологија]; 3. Питање гносеолошке функције књижевности [епистемологија]; 4. Могућност објективног оцењивања културних вредности [аксиологија]; 5. Методолошки и термилошки проблеми књижевне теорије и критике [онтологија текста и епистемологија]; 6. Употребљивост, односно непримереност медијуму духовног стваралаштва (у првом реду књижевног) разних критичарских поступака [епистемологија]; 7. Нарав и начини утицаја спољашњих, виталних чинилаца на уметничке и мисаоне структуре [епистемологија]” (Пејчић 1979: 1607; Пејчић 2008: 27).

с тим ваља подсетити – што је Жарко Требјешанин и учинио – да се распон Милошевићеве мисли – сагледан у светлу његових иновативних књижевнокритичких и филозофских продора – протезао од –

[...] релативно уске тезе о “алибију” писца [...] [из Антрополошких есеја] до модела теоријске рационализације и једног заокруженог погледа на свет, до филозофије диференције, као и до хеуристички плодотворног методолошког оруђа којим се могу успешно одгонетати прастаре загонетке као што су: тајна уметничке вредности књижевних дела, ваљаности научне теорије, проблеми људске природе, слободне воље и смисла живота (Требјешанин 2007: 10).

На основу претходних увида у херменеутичку (Ломпар, Попов) и дисциплинарну (Марић, Пејчић) систематизацију, увида у Милошевићева “херменеутичка језгра” и “средишње проблеме”, као и у распон његових иновација, чини се да је Марићев први предлог – но који ваља проширити једним чланом – најпогоднији за свеобухватну систематизацију Милошевићевог стваралаштва, која би, тако, садржавала Милошевићеву: 1) књижевнотеоријску мисао; 2) филозофску мисао; 3) књижевноуметничко стваралаштво.

1. Књижевнотеоријска мисао Николе Милошевића

Књижевнотеоријску мисао Николе Милошевића, која непрестано гравитира ка филозофији, ваљало би најпре, колико је то могуће, одредити у контексту књижевнокритичких и књижевнотеоријских истраживања у ужем смислу.

1) Књижевнокритичка мисао

Посреди је област Милошевићевих херменеутичких понирања у књижевне и, у ређем случају, друге врсте уметничких “текстова”, попут сликарства или филма. Његове интерпретације, поготово кад је реч о делима светске књижевности, теоријског су карактера и изведене су из специфичне антрополошко-психолошке перспективе. Међутим, у највећем броју случајева интерпретација књижевног или неког другог уметничког текста представља, заправо, средство испољавања Милошевићевих филозофских интересовања, која увиру у проблеме епистемологије. С обзиром на то да, судећи према наслову његове прве књиге, занимање за антропологију или, једноставно, човека као таквог, представља извор његове мисли, онда, судећи према наслову његове последње теоријске књиге, занимање за истину и илузију, односно гносеолошке и епистемолошке проблеме, представља, у релативно дугом трајању једног професионалног века, *исход те мисли*. Да је код Николе Милошевића књижевност увек *ancilla philosophiae*, види се на основу његових продора у дела Достојевског и Камија, којима се највише бавио и којима је испрва требало да буде посвећена његова докторска дисертација, као и

других значајних писаца светске (Толстој, Гончаров, Стриндберг, Флобер, Фокнер, Сартр...) и, у мањој мери, српске књижевности (Црњански, Андрић, Настасијевић...). Кад год говори о неком књижевном делу, Никола Милошевић настоји да укаже на виши и апстрактнији смисао постојања тог дела, на истину или илузију тог постојања: код њега књижевност увек искорачује из себе саме.

Као примере таквих књижевнокритичких и књижевнопоетичких интерпретација, но који су увек књижевнотеоријски поткрепљени, ваља указати на студије и огледе из следећих књига: *Антрополошки есеји* (1964, 1978, 1990, 2007), *Негативан јунак* (1965, 1990), *Роман Милоша Црњанског: проблем универзалног исказа* (1970, 1988), делимично *Идеологија, психологија и стваралаштво* (1972, 1984, 1990), *Андрић и Крлежа као антиподи* (1974, 1976), *Зиданица на песку: књижевност и метафизика* (1978). Том низу припада и *Књижевност и метафизика: зиданица на песку II* (1996), иако она није Милошевићева ауторска, већ приређена књига.

есеј и критика

2) Књижевнотеоријска мисао у ужем смислу

Овој области припадају Милошевићева херменеутичка залажења у текстове књижевнотеоријског карактера, од Платона и Аристотела па до њему тада савремених структуралиста и постструктуралиста, која су обједињена у књигама *Идеологија, психологија и стваралаштво* (1978), *Филозофија структурализма* (1980) и *Осам предавања: античке поетике – Аристотел* (2000). Будући да је Никола Милошевић био “редовни професор по позиву за предмет Теорија књижевности” (Марић 2009: 148), где је, између осталог, држао течајеве “Књижевнотеоријска мисао двадесетог века” и “Књижевне теорије Платона и Аристотела”, и да је могао, само да је живео у другом културном миљеу, да постане значајно име књижевне теорије у европском или светском контексту, огледи и студије из наречених књига представљају његово уздарје властитом професионалном бављењу, игром случаја на Катедри за књижевност, но не и сопственом позиву, које би се, наводно, у пуној мери остварило на Катедри за филозофију тадашњег Филозофског факултета. Но, да се Никола Милошевић запослио тамо где је желео, питање је да ли би његово име у историји српске науке о књижевности, односно у историји српске филозофије, на подједнако важан начин остало забележено. Јер, жеље неретко одвлаче човека од пута којим га промисао, у који Никола Милошевић није веровао, води.

2. Филозофска мисао Николе Милошевића

И кад су посреди књижевнокритичке рефлексије и књижевнотеоријска разматрања у ужем смислу, она су у опусу Николе Милошевића само део ширих филозофских интересовања. Реч је о магистралном току који, почев од *Антрополошких есеја*, с *филозофски* обојеном књижевнотеоријском мишљу, обухвата различита теоријска, филозофска, идеолошка, историјска и историографска интересовања. Филозофија диференције је *сумма*

summatim тог тока. Како је сам Никола Милошевић нагласио у својој последњој теоријској књизи *Истина и илузија* (2001), зачетак његовог филозофског становишта “може се наћи” већ у његовом “првом раду написаном у време када [...] [је] имао 26 година и објављеном под насловом “Филозофија и неуроza у *Забелешкама из подземља*”, док су се –

[к]онтуре те теоријске оптике почеле [...] видљивије оцртавати у завршном тексту [...] Антрополошких есеја, да би затим поменута оптика све више добијала свој духовни лик у књигама *Психологија знања* [1989, 1990], *Филозофија и психологија [оглед из диференцијалне филозофије]* (1997), *Царство Божје на земљи [филозофија диференције]* (1998) и *Има ли историја смисла?* [1998, 2000] (Милошевић 2001: 253).

Сврха Милошевићеве теоријске оптике је у конституисању психологије знања као – наравно не у апсолутном смислу – нове и аутентичне филозофске дисциплине. Међутим, конституисањем психологије знања његова теоријска оптика није изгубила сврху, јер се књигом *Има ли историја смисла?* (1998) Милошевићу отворио поглед “и за подручје филозофије историје, а [...] с књигом *Истина и илузија* (2001), за космичке и уопште онтолошке теме” (Милошевић 2001: 257).

Сумирајући развој своје теоријске оптике, Никола Милошевић је намерно прескочио да наведе једну од кључних књига, додуше књижевнотеоријског карактера у ужем смислу, која је отворила пут Психологији знања (1989): у питању је Идеологија, психологија и стваралаштво (1972). Могућ, иако непотпун разлог тог изостављања је што – како је већ примећено –

[...] *Антрополошки есеји и Идеологија*, психологија и стваралаштво припадају, према сугестијама самог Милошевића, оној фази његовог мисаоног развоја коју бисмо могли назвати строго меланхоличном, а да *Царство божје на земљи*, заједно с *Филозофијом и психологијом* и *Има ли историја смисла*, већ представљају ону фазу коју је сам Милошевић означио као фазу филозофије диференције (Тимченко 2009: 177).

Без обзира на то, не постоји никакав јасан теоријски рез на основу ког би се закључило да психологија знања или, касније, филозофија диференције немају додирних тачака с оним раним књигама у којима је меланхолија била и више него присутна: могло би се, штавише, рећи да је у потоњим књигама она постала само вештије прикривена.

Области интересовања Милошевићеве филозофске мисли могле би се, условно, поделити у пет подтематских група:

1) Филозофија диференције

У питању је најзначајнија област Милошевићеве књижевнотеоријске и филозофске мисли, о којој је у метакритици већ доста писано, а која је усредсређена на гносеолошке и епистемолошке

проблеме. Реч је о Милошевићевој самосвојној теоријској дисциплини односно оптици, психологији знања односно филозофији диференције, која обухвата проблеме алибија у уметности, теоријске рационализације, идеолошког бумеранга, психичког и метафизичког харакирија, хало ефекта, и разних других, а који се протежу од његове прве до последње теоријске књиге, од *Антрополошких есеја* (1964), преко, између осталих, *Психологије знања* (1989), *Филозофије и психологије: огледа из диференцијалне филозофије* (1997), *Царства божјег на земљи: филозофије диференције* (1998), до *Истине и илузије* (2001).

есеј и критика

2) Филозофска антропологија

Посреди је област Милошевићевог интересовања која је присутна у читавом његовом делу, а која се протеже од питања човека до питања истине, бавећи се проблемом тзв. “људске природе”, слободе воље и смисла људске егзистенције у историјском и космолошком контексту, као и онтолошком сликом света и Бога, о чему је највише писао у књигама *Филозофија и психологија* (1997), *Царство божје на земљи* (1998) и *Истина и илузија* (2001).

3) Руска религијска филозофија

Мисао руских религијских филозофа представља засебну тему унутар “филозофског” тока Милошевићевог дела. У време кад је Никола Милошевић почео да се бави руском религијском филозофијом, домаћа научна и културна јавност била је, најблаже речено, затечена, јер се та мисао тада сматрала “конзервативном и реакционарном” (Ђорђевић 2008: 262). Милошевићево проучавање те мисли било је пионирско и систематично, што не значи да је она до тада била апсолутно непозната у српској култури.²

² Поједине књиге руских религијских филозофа појавиле су се у преводу на српски језик још почетком двадесетих година 20. века (Гајић 1995: 170) – посебно је значајан превод монографије Зењковског *Руски мислиоци и Европа* (1923) – а свакако да је присуство руске религијске филозофије између два светска рата било познато и захваљујући доласку руских емиграната који су између 1928. и 1937. били окупљени око часописа *Руски архив*. Осим њих, од Милошевићевих претходника свакако ваља навести Душана Стојановића и Јустина Поповића, који су се руским религијским мислиоцима бавили у периоду Краљевине Југославије: Душан Стојановић је 1932. “објавио запажену књигу *Руски филозофски проблеми*”, с обимним прегледом “идеја руских мислалаца 19. и почетка 20. века, од Хомјакова до Флоренског”, док је Јустин Поповић 1927. објавио књигу – заправо своју докторску дисертацију – “посвећену филозофији и религији Достојевог, а 1940. године већу књигу под насловом *Достојевоки о Европи и словенству*, знатно продубљенији преглед идеја и ликова Достојевог, као и тумачење појединих проблема историјског развоја Русије и Европе у светлу идеја руских мислалаца и пре свега Достојевог” (Ђорђевић 2008: 261–262). Не треба заборавити ни на Петра Митропана који је 1981. сачинио избор текстова, превео их и коментарисао у књизи *Достојевоки у светлу руске критике*, као ни на дисертацију Димитрија Калезића *Руска филозофија свејединства* (1983). Никола Милошевић је, у сваком случају, “настављач”, али и много више од тога, некадашње рецепције руске религијске филозофије између Првог и Другог светског рата у српској култури.

Свакако је он највише учинио на њеној популаризацији, подстакавши и превођење нових наслова. Тиме је, уједно, “прокрчио пут млађим генерацијама да се упознају с овом мисаоном традицијом која је у то време у СССР-у, а и код нас, била потискивана и омаловажавана” (Марић 2009: 129).

Руски мислилац православне инспирације о коме је Никола Милошевић највише писао је Николај Берђајев: први текст о њему датира још из 1960, посвећен противречностима у његовој филозофији, у време рада на *Антрополошким есејима*, али је његово име први пут споменуто у једном студентском тексту из 1952, што значи да Милошевићево интересовање за руску религијску мисао потиче још из његових студентских дана. Врло рано, само годину дана након објављивања Антрополошких есеја, објавио је и рад посвећен критици морала у делима Лава Шестова, а потом су уследили и други огледи, посвећени, између осталих, Сергеју Булгакову, Константину Леонтјеву и Владимиру Соловјову. Њима свакако ваља придодати и студије у којима се испољило занимање за Достојевског. Тако је, у 1966. години, романе руског писца посматрао у “светлости религијско-филозофских тумачења”, да би почетком осамдесетих приредио и капитално издање у десет томова, *Достојевски као мислилац* (1981–1982), “где су се појавили преводи Достојевског, Розанова, Шестова, Берђајева, Лоског, Мерешковског” (Марић 2009: 128). Први том едисије чини Милошевићева студија под истим насловом (1981) (она је, узгред, преведена и на француски језик 1988. године). Осим тога, Милошевић је приредио и *Изабране списе* Сергеја Булгакова (2000) и *Политичку филозофију* Владимира Соловјова (2001).

Осим текстова у периодици, тему руске религијске филозофије, с нагласком на њеној идеолошкој и политичкој, а не религиозној или метафизичкој димензији, уз херменеутичке портрете руских филозофа, Милошевић је обрадио у књигама: *Достојевски као мислилац* (1981, 1990), *Православље и демократија* (1994) и *Царство Божје на земљи* (1998). Том низу делимично припада и књига *Буктиње: есеји о античким и руским темама и о Ничеу* (2008).

4) Политичка филозофија

У блиској вези с претходном облашћу Милошевићевог интересовања, у којој су га занимали модалитети *земаљских* друштвених и државних уређења онако како су их видели руски религијски филозофи, јесте и област “критичке политичке филозофије” (Стошић 2003: 31), тј. критике марксизма и других тоталитарних идеологија, изведене с либералног демократског становишта. Посреди је засебна линија која се оформила унутар филозофског тока Милошевићевог мисли, превасходно фокусирана на тему марксизма као идеолошко-историјске области интересовања. Реч је о књигама: *Шта Лукач дугује Ничеу: прилог историји и теорији стаљинизма* (1979), *Достојевски као мислилац* (1981, 1990), *Марксизам и језуитизам* (1985, 1986, 1990), *Антиномије*

марксистичких идеологија: бољшевизам, стаљинизам, марксизам (1990), *Филозофија и психологија* (1997) и *Има ли историја смисла?* (1998, 2000).

Ваља подсетити да је Никола Милошевић – у време кад је “реч бољшевик [...] код нас звучала малтене као орден народног хероја” (Милошевић 1990: 10) – био једини међу својим колегама у струци (и не само међу њима) који је “јавно подвргао критици бољшевичку теорију и праксу и то с аргументима превасходно филозофске а не публицистичке, површне и пригодне врсте” (Милошевић 2006: 6). У вези с тим, Предраг Палавестра је приметио:

есеј и критика

Оно што су, као критичку анализу марксизма, у другим срединама радили Карл Попер, Теодор Адорно, Валтер Бенјамин, Херберт Маркузе и Лешек Колаковски, у српској књижевности је урадио Никола Милошевић. Нико од српских критичара новијега времена није тако дубоко заорао у природу марксистичке идеологије и поетике и тако уверљиво разобличио карактер бољшевичке праксе у духовној култури и књижевности. [...] Никола Милошевић је стекао исто место какво је међу дисидентима комунизма имао Чеслав Милош (Палавестра 2008: 549, 551).

Због Милошевићеве критике марксизма, а надамсе самог Лењина, распламсала се била хајка “широм ондашње Југославије, од Триглава па све до Ђевђелије”, која је имала “сва обележја једног типично лењинистичко-стаљинистичког обрачуна” (Милошевић 2006: 6). Њен врхунац је био кад је глас о Николи Милошевићу стигао “и до тадашњег првог човека Совјетског Савеза Јурија Андропова”, који је “ондашњем партијском врху Србије” упутио захтев да Милошевића најпре отерају с универзитета “а потом стрпају у апс” (Милошевић 2006: 7; Милошевић 2007: 289). Од таквог развоја догађаја Милошевића су спасиле две срећне околности: одбијање Јована Деретића, тадашњег декана Филолошког факултета, да се, на наговор генерала Николе Љубичића на састанку председништва ЦК Србије, повинује “оправданим захтевима друга Андропова”, као и “смрт Јурија Андропова која је брзо уследила” (Милошевић 2006: 7).

Као засебно поглавље унутар области Милошевићеве (критичке) политичке филозофије, које је у блиској вези с његовом марксистичком, а потом демократско-либералном идеолошком опредељеношћу и интелектуалном присутношћу на српској културној и политичкој сцени, издваја се оно у које спадају књиге полемичких написа: *Марксизам и језуитизам* (1985, 1986, 1990) и *Полемике* (1990), као и многи текстови публицистичког и полемичког карактера, од којих је само један део сабран у књигама: *Лице и наличје* (2003), *Одабрани текстови академика Николе Милошевића и академика Косте Чавошког* (2005), *Политички споменар: од Броза до ДОС-а* (2006) и *Записи о лажним демократијама: одабрани огледи Николе Милошевића* (2007).

Развој Милошевићеве теоријске мисли делимично се може пратити и кроз његове полемичке написе. Они, заправо, представљају рефлексiju претходног теоријског бављења проблемима марксизма, односно политичке димензије руске религијске филозофије. Кроз њих се открива портрет једног борбеног, истрајног и надамце идеолошко-политички ангажованог интелектуалца, који је у тврдњама својих опонената указивао на логичке противречности и присуство теоријских конструкција. Милошевићева борба била је усмерена на јавност, односно на зло у јавности или, боље рећи, феноменолошку интерпретацију зла које је деловало у јавној сфери. Јер, управо је грађанска јавност оно што су владајућа политика и идеологија настојале да пониште. Милошевићево упуштање у полемичку арену израз је покушаја обнове грађанске самосвести.

5) Филозофија историје

Филозофија историје или историзофија представља рекапитулацију претходних истраживања идеолошких модалитета и психичких одлика идеолошких заточника који су, захваљујући тим одликама и моћи коју су поседовали, обликовали карактер одређених историјских епоха. Књига која се том темом бави, која је једина историзофског карактера, јесте *Има ли историја смисла?* (1998, 2000).

3. Књижевноуметничко стваралаштво Николe Милошевића

а) *Преводилачки рад*. Ову ставку ваља узети крајње условно, али је, у строгом библиографском смислу, не треба занемарити, будући да је Никола Милошевић 1952. у *Народном студенту* објавио превод две (од четири публиковане) песме бугарског песника Николe Јонкова Вапцарова, од којих једна носи наслов “Опроштајна”, а 2002. био је и редактор превода *Историје руске филозофије* Василија Зењковског.

б) *Уметничка проза*. Милошевићев књижевни таленат видљив је већ у његовим најранијим огледима, како оним из студентских дана, тако и оним из *Антрополошких есеја*, нарочито кад су посреди, обично при крају текста, пасажи обојени меланхолијом. Није зато необично што “Оглед из антропологије” (1960) из *Антрополошких есеја* представља (први прави) зачетак Милошевићевог књижевног дела, у који се, уз незавршени роман *Deus absconditus* (1976, 2017), као и сатирички текст “*Јудушка Головљев – hic et nunc*” (1976), убрајају следећи “филозофски” или “метафизички романи”: *Нит михољског лета* (1999, 2001, 2002, 2003, 2005), *Кутија од ораховог дрвета* (2003) и *Сенке минулих љубави* (2005, 2007). У њима је нагласак на сусрету и спајању филозофије и књижевности (Ђорђић 2000: 401), односно на “романсирању филозофије” (Пантић 2000: 359). Претежно се бавећи “оним што је ‘иза ствари’”, они, како је запажено, представљају “нову врсту романа” (Тимченко 2009: 147) у српској књижевности.

Иако је научна и културна јавност с изненађењем дочекала Милошевићеве романе, они су, ипак, били закономерни – будући да су, према Ломпаровом виђењу, настали –

[...] као плод унутрашњих промена које захватају *филозофију диференције*, јер се скривено ја – у иманентном диференцирању својих могућности – из филозофских експликација пробило у наративни облик егзистенције (Ломпар 2003: 14).

Додатак: алтернативно дело Николе Милошевића

есеј и критика

Након претходних увида у магистралне токове Милошевићевог књижевнотеоријског дела, ваљало би указати и на књиге које је Никола Милошевић планирао да напише и објави, а посредно и на области истраживања које је желео да продуби.

1) У “*Post scriptumu*” *Антрополошких есеја* (1964) Милошевић је, као наредну, најавио нову теоријску књигу посвећену сличним проблемима. Међутим, иако је 1978. објавио обимне “Нове антрополошке студије” – исте године кад и “друго, исправљено и допуњено издање” своје прве књиге – тек се за Психологију знања (1989) може рећи да представља услован теоријски “наставак” *Антрополошких есеја*.

2) *Религијско-филозофско и структурално тумачење Достојевског, или Руска религијска мисао* и Ф. М. Достојевски. Иако су посредни два наслова, реч је о “планираној ‘сестри’” књизи *Достојевски као мислилац* (1981) (из истоимене едиције) у којој је требало да се говори о Достојевском као уметнику (Делић 2008: 492). Након тумачења *Забележака из подземља* (1958) (из *Антрополошких есеја*) и *Злих духа* (штампаних 1959. као предговор роману), Никола Милошевић је објавио и “*Забелешке из подземља* и *Браћа Карамазови* у светлости религијско-филозофских тумачења” (1966) и “Бахтиново тумачење Достојевског” (1967), као “одломке” веће целине чији је наслов постојао, али никада није угледао светло дана.

3) Православни модернизам. Најављена у “Уводној напомени” у књизи *Православље и демократија* (1994), али је та књига на најави и остала.

4) *Може ли се будућност прорицати*. Књига посвећена парапсихолошким феноменима, пре свега прекогницији (предвиђању будућних догађаја). У тексту-фељтону Радоја Андрића из 2005. посвећеном Креманском пророчанству и браћи Тарабићима, наилази се на податак да је Никола Милошевић још 2002. најавио да ће објавити “своју књигу о пророчанствима и прорицањима” (Андрић 2005). У наставку тог фељтона Милошевић је потврдио да ће та књига изаћи из штампе наредне, 2006. године (Милошевић 2005).

5) *Тамна страна душе*. Милошевићев последњи незавршени рукопис. У октобру 2006. на Сајму књига у Београду, свега неколико месеци пред одлазак с овог света, Никола Милошевић је – мада увелико ископнео “и с ослабелим гласом” – јер “те године

је дуго боловао“ – саопштио Илији Марићу да ради на рукопису књиге *Тамна страна душе* – посвећеној руској религиозној филозофији – и да намерава да је доврши на пролеће 2007. године (Марић 2009: 141).

Литература

- Милошевић, Никола, “Слобода је рационалан чин”, [разговор водио Драгослав Милачић], *Побједа*, Титоград, година XLVII, 20. јануар 1990, стр. 10.
- Милошевић, Никола, *Истина и илузија*, Stylos, Нови Сад, 2001.
- Милошевић, Никола, “Два пророчанства. Чудне воћке пророчке”, *Вечерње новости*, Београд, 10. 11. 2005.
- Милошевић, Никола, *Политички споменар: од Броза до ДОС-а*, Информатика, Београд, 2006.
- Милошевић, Никола, *Записи о лажним демократама: одабрани огледи Николе Милошевића*, Српска либерална странка, Београд, 2007.
- Андрић, Радоје, “Слике двојице пророка”, *Вечерње новости*, Београд, 4. новембар 2005. http://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:277409-Слике-двојице-пророка
- Биговић, Радован, “Мученик мисли [Н. Милошевић, *Православље и демократија*, 1994]”, *Теолошки погледи: верско-научни часопис*, Београд, година XXVII, 1995, број 1–4, стр. 214–221.
- Делић, Јован, “Никола Милошевић (1929–2007)”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, 2008, књига LVI, свеска 2, стр. 491–493.
- Гајић, Добрица, “Вера и политика (Н. Милошевић, *Православље и демократија*, 1994)”, *Српски књижевни гласник*, мај–јун–јул 1995, број 5–6–7, стр. 170–174.
- Ђорђевић, Радомир, *Студије о руској филозофији*. Књ. 2, ИЦНТ, Београд, 2008.
- Ђорђевић, Стојан, “Метафизички нихилизам”, *Књижевност*, Београд, година L, март–април 2000, књига CV, свеска 3–4, стр. 400–403.
- Ломпар, Мило, “О овом издању”, у: Никола Милошевић, *Филозофија диференције*, Изабрана дела (1), приредио Мило Ломпар, Службени лист СЦГ, Београд, 2003, стр. 7–16.
- Ломпар, Мило, *Негде на граници филозофије и литературе: о књижевној херменеутици Николе Милошевића*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Марић, Илија, *Философска делта: огледи о савременим српским филозофима*, Плато books, Београд, 2009.
- Палавестра, Предраг, *Историја српске књижевне критике: 1768–2007*. Том II, Матица српска, Нови Сад, 2008.
- Пантић, Михајло, “Приповедање филозофије”, *Књижевност*, Београд, година L, март–април 2000, књига CV, свеска 3–4, стр. 357–359.

- Пејчић, Јован, “Књижевност и метафизика (Н. Милошевић, *Зиданица на песку*, 1978)”, *Књижевност*, Београд, година XXXIV, октобар 1979, свеска 10, стр. 1606–1618.
- Пејчић, Јован, *Основ, оквири, праг: облик и реч критике* 3, Центар за културу – Едиција Браничево, Пожаревац, 2008.
- Попов, Јован, “О херменеутичару и херменеутици”, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, година CLXXXVI, март 2010, књига 485, свеска 3, стр. 445–449.
- Стојичић, Миленко, *Моји разговорници*, Књижевна задруга, Бања Лука, 2004.
- Стошић, Душан, *Никола Милошевић и Албер Ками: есеји и прикази*, Идеа принт, Београд, 2003.
- Тимченко, Николај, *Меланхолија и херменеутика: мислилац и писац Никола Милошевић*, приредио Јован Пејчић, Задужбина “Николај Тимченко” – Алтера, Лесковац – Београд, 2009.
- Требјешанин, Жарко, “Проницљиви психолог и меланхолични мислилац – сећање: Никола Милошевић”, *Политика*, Београд, 3. фебруар 2007; *Култура – уметност – наука*, бр. 43, стр. 10.

есеј и критика